

Pogledi hrvatskih intelektualaca u emigraciji na hrvatsko pitanje u Jugoslaviji od 1980. do 1990. na primjeru *Hrvatske revije* i *Nove Hrvatske*

Sažetak

U radu autorica na temelju recentne znanstvene literature i dvaju emigrantskih časopisa, *Hrvatske revije* i *Nove Hrvatske*, analizira događaje u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, odnosno Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Period obuhvaća razdoblje od Titove smrti 1980., do početka osamostaljenja suverene Republike Hrvatske 1990. Povijesne događaje od 1980. do 1990. pratimo usporedno s člancima pisanim u tom razdoblju, zbog čega je moguć uvid u stavove i mišljenja autora članaka. Izneseni su stavovi časopisa i njihovih suradnika o Titovoj smrti te o jugoslavenskoj krizi i uvođenju višestranačja. Analizirani časopisi *Hrvatska revija* i *Nova Hrvatska* sloveli su kao najcjenjeniji i najčitaniji časopisi hrvatske političke emigracije. Časopisi su se bavili političkim, društvenim i kulturnim temama, prvenstveno u svjetlu tzv. hrvatskog pitanja. Iako su se *Hrvatska revija* i *Nova Hrvatska* u nekim segmentima razlikovali u stavovima, zajedno su se zalagali za samostalnost i što brže odcjepljenje hrvatske države od ostalih republika socijalističke Jugoslavije.

Ključne riječi:

hrvatska emigracija, *Hrvatska revija*, *Nova Hrvatska*, Titova smrt, višestranačje

1. Uvod

Činjenica da su časopisi koji su se bavili problematikom hrvatskog pitanja u jugoslavenskim okvirima morali izlaziti u emigraciji svjedoči o kompleksnosti vremena u kojemu se Hrvatska nalazila u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. U Hrvatskoj se nije smjelo otvoreno kritizirati vlast niti izdavati časopise koji su tematizirali nepovoljan položaj hrvatskoga naroda u Jugoslaviji pa se zbog toga pojavila potreba da takav časopis izdaju hrvatski intelektualci u emigraciji. Hrvatsko iseljenišтво čini mnogo Hrvata koji su stoljećima emigrirali zbog različitih okolnosti. Tako je bilo i poslije Drugoga svjetskog rata kada su brojni intelektualci izbjegli zbog straha od komunističke represije ili neslaganja s komunističkom ideologijom. S obzirom na navedeno, brojni su intelektualci uz razne političke aktivnosti djelovali i na kulturnom polju izdajući časopise koji su se bavili političkim, društvenim i kulturnim temama, izričito u svjetlu tzv. hrvatskog pitanja. Nezadovoljni položajem Hrvatske u Jugoslaviji, većina hrvatskog naroda jedino je rješenje vidjela u stvaranju samostalne države. Upravo su taj cilj podržavali intelektualci u emigraciji koji su uređivali časopise *Hrvatska revija* i *Nova Hrvatska*. Promičući važnost hrvatskog pitanja, časopisi su pratili sve aktualne događaje u Jugoslaviji te su o njima izvještavali Zapad i kritizirali postojeću jugoslavensku vlast.

U radu će osobita pozornost biti posvećena gledištima *Hrvatske revije* i *Nove Hrvatske* iz vremena uoči Titove smrti pa do konačnog stvaranja suverene Hrvatske. Oba su časopisa smatrala kako se Jugoslavija nakon Titove smrti neće održati te su na svojim stranicama donosila prognoze o daljnjoj sudbini države. Smatrali su kako će upravo Titova smrt biti prekretnica nakon koje će doći do osamostaljenja jugoslavenskih država. Povijesne događaje toga razdoblja pratimo usporedno s člancima, što nudi uvid u stavove autora članaka. Osnovna je metoda rada sinkronijska analiza sadržaja, a služimo se i metodom komparacije, čime se nastojalo ukazati na sličnosti i razlike u pristupu dvaju časopisa. U svakom je poglavlju prije istraživanja novinskih članaka o odabranim temama iznesen općenit pregled događaja u navedenom razdoblju.

2. Časopisi hrvatske intelektualne emigracije

Časopisi hrvatske intelektualne emigracije bili su namijenjeni Hrvatima, ali i ostatku svijeta, te su s različitih političkih stajališta izvještavali o stanju u Hrvatskoj i Jugoslaviji, kao i o događajima i problemima u stranim zemljama u kojima je emigracija djelovala.¹ U povijesti hrvatske emigracije izlazilo je mnogo listova, glasila o domovini, a većinu je obilježavala loša kvaliteta pisanja, kratak vijek izlaženja i financijski problemi. Glavni motiv izlaženja iseljeničkoga tiska bila je politika. Smatralo se kako će izlaženje novina u emigraciji imati utjecaja na događaje u domovini.²

Za iseljenike u zapadnim zemljama tisak je nakon Drugoga svjetskog rata imao izrazito važno značenje. Tiskom se namjeravala oživjeti ideja o stvaranju samostalne hrvatske države. Članci su se bavili povijesnim, kulturnim, društvenim i gospodarskim temama hrvatskog naroda, što je uvelike utjecalo na očuvanje nacionalne svijesti.³ U totalitarnoj državi kakva je bila Jugoslavija svi su mediji bili pod utjecajem vladajućeg režima. S obzirom na to da mediji nisu bili slobodni, da je postojala cenzura i da se nije moglo slobodno izražavati javno mnijenje, postojala je potreba da se djeluje izvan Jugoslavije. U domovini je u komunističkom sustavu svaki pokušaj kritike bio nedopušten i o pitanju Hrvata i položaja Hrvatske nije se smjelo javno govoriti, pa postojanje ovakvih časopisa ima još veću važnost jer su se

emigranti bavili pitanjima i problemima koji su u navedenom razdoblju zaokupljali većinu Hrvata u domovini i izvan nje.⁴ Jugoslavenska se vlast bojala utjecaja tiska hrvatske intelektualne emigracije, pa je često dolazilo do zastrašivanja, sabotaže, špijunaže i zabrane djelovanja. To ipak nije uspjelo zaustaviti njihov rad u inozemstvu, već je hrvatskoga emigrantskog tiska u Europi bilo sve više.⁵ Tako je ostao pismeni trag sudbonosnog povijesnog razdoblja za hrvatski narod.⁶ Među najpoznatijim su emigrantskim časopisima *Studia Croatica* (izlazi od 1960. u Buenos Airesu), *Kroatische Berichte* (od 1976. u Mainzu) te godišnjak *Journal of Croatian Studies* (od 1960. u New Yorku).⁷

Međutim, od mnoštva je emigrantskih listova *Nova Hrvatska* imala reputaciju najčitanijega, a *Hrvatska revija* najcjenjenijeg časopisa. Urednici obaju časopisa, Jakša Kušan i Vinko Nikolić, i sami su bili politički emigranti.⁸ Protivili su se komunističkom pokretu i borili se protiv jugoslavenskog utjecaja izdajući časopise koji su se bavili hrvatskom tematikom. Zbog toga su se morali boriti i s jugoslavenskim propagandnim aparatom koji ih je nastojao diskreditirati i umanjiti im ugled među hrvatskim iseljenicima.⁹

2.1. *Hrvatska revija*

Hrvatska revija bila je najpotpuniji kulturno-književni tromjesečnik i izvor informacija o političkom i kulturnom stanju te događajima u emigraciji i domovini.¹⁰ Časopis je imao tri faze postojanja. U prvoj je fazi izlazio u domovini od 1928. do 1945., zatim je u drugoj, emigrantskoj fazi izlazio u emigraciji od 1951. do 1990., te u trećoj, današnjoj fazi nakon 1991. nastavio izlaziti u Hrvatskoj. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova jugoslavenska je periodika brojila mnoge časopise i zbornike, što je upućivalo na raznovrsnost i slobodu objavljivanja različitih tekstova. No, pravu slobodu, financijsku, političku i društvenu potporu uživali su izrazito režimski časopisi dok nije isto vrijedilo za oporbene časopise. Naime, hrvatski književni prostor bio je prilično ograničen i na njemu su se sukobljavale različite struje.¹¹ Zbog navedenoga je Matica hrvatska 1928. pokrenula vlastitu književnu reviju čiji je prvi urednik bio Branimir Livadić. Oko *Hrvatske revije* okupili su se gotovo svi važniji hrvatski književnici nekoliko naraštaja i različitih političkih i estetskih usmjerenja.¹² Čitatelji su Reviju dobro prihvatili upravo zato što je slovila kao časopis otvoren za sva pitanja u čijemu su radu sudjelovali suradnici suprotnih političkih orijentacija.¹³

Hrvatska revija u domovini je izlazila i tijekom Drugoga svjetskog rata, a glavnu ulogu u njenom stvaranju imali su intelektualci ustaške orijentacije. Usprkos tomu, *Revija* nije postala propagandni fašistički časopis, već je sačuvala prvotnu zadaću objavljivanja književnih priloga.¹⁴

Emigrantska *Hrvatska revija* izlazila je u inozemstvu od 1951. do 1990. godine. Pojavila se u Buenos Airesu kao kulturno-književni tromjesečnik, a već je prvim brojem pokrenula proces okupljanja hrvatske emigracije i povezivanja s domovinom u borbi za obnovu hrvatske nezavisnosti i samostalnosti.¹⁵ Već se prvim sveskom izdvojila iz stranačko-političkih okvira te je zbog toga uspjela okupiti intelektualce različitih svjetonazora.¹⁶ Vinko Nikolić živio je u Buenos Airesu, gdje je oko sebe okupio istomišljenike, dok je Antun Bonifačić živio u Brazilu, izdvojen od većine suradnika *Hrvatske revije*.¹⁷ Bonifačić je uživao ugled književnika koji nije politički angažiran, dok se smatralo da je Nikolić kompromitiran suradnjom s dr. Antom Pavelićem.¹⁸ Suradnja Pavelića i Nikolića doista je postojala. Naime, prije nego što je pokrenuo *Hrvatsku reviju*, Nikolić je bio urednik lista *Hrvatska*, polumjesečnika, a zatim mjesečnika koji je prvi put izašao u studenom 1947. u Buenos Airesu. Novine su nastale dolaskom velike skupine hrvatskih intelektualaca koji su započeli kulturno i političko djelovanje u Argentini. Za prve urednike bili su

izabrani Franjo Nevistić i Vinko Nikolić.¹⁹ Vjerno su slijedili i promovirali Pavelićevu politiku i bili su Pavelićevi bliski suradnici.²⁰ No suradnja nije dugo potrajala pa je već 1950. godine Pavelić otkazao povjerenje urednicima Nevistiću i Nikoliću. Iako je Pavelić na početku predstavljao veliki autoritet, ovaj je događaj doveo do negativnog stava prema njemu samomu, a Nikolić je uskoro pokrenuo vlastiti časopis *Hrvatska revija*.²¹ Nikolić je potpuno promijenio stav o Paveliću, a to je detaljno opisao u članku *Hrvatske revije* povodom njene četrdesete godišnjice izlaženja u egzilu. Nikolić piše kako je dolaskom u Argentinu „rad bio krivo usmjeren jer je nastavljao domovinsku politiku koja je završila užasnom katastrofom.“ Urednik piše kako je *Hrvatska* trebala biti općehrvatsko glasilo, ali je postala uskostranačko i osobno.²² Nije se slagao s radikalnim pisanjem koje je samo obilovalo političkim tekstovima, pa je izjavio da „makar smo zajedno, nismo jedno, ne mislimo jednako i nećemo moći još dugo zajedno raditi.“²³ Nadalje, Nikolić izražava stav o novinama i kaže kako je prekidom rada postao oslobođen od politike i političara te se posvetio radu kao književnik i urednik. Prekidom rada na listu *Hrvatska*, pokrenut je časopis *Hrvatska revija*.²⁴ Stoga je bilo potrebno stvoriti čvrste temelje kako bi novi časopis mogao nesmetano djelovati neovisno o političkim strujama i isključivo u interesu hrvatskoga naroda.²⁵ No 1955. je Bonifačić zbog udaljenosti prestao uređivati *Reviju*, a glavni je urednik ostao Vinko Nikolić. *Revija* je poprimala sve veće značenje kao glasilo hrvatske emigracije, pa je Nikolić 1966. odlučio mjesto djelovanja preseliti u Europu, bliže domovini. Isprva je djelovao u Parizu, kojega je ubrzo napustio zbog izгона iz Francuske.²⁶ O izgonu iz Francuske izjasnio se u svom pismu u kojemu ističe kako ga je jugoslavenska strana prikazala kao ekstremnog desničara koji je došao u Francusku da organizira revoluciju protiv Jugoslavije. Tom je prilikom u svoju obranu rekao da *Hrvatska revija* okuplja 95 posto slobodnih hrvatskih pisaca te da on osobno ne pripada nijednoj političkoj stranci, da nije ekstremist te da osobno zagovara mirno rješenje svih problema, pa i s komunistima.²⁷ Dolaskom na europsko tlo pozvao je sve rodoljubne Hrvate u domovini i izvan nje te demokratski raspoložene komuniste da svi zajedno rade na boljoj budućnosti.²⁸ Smatrao je kako je i na nacionalističkoj i na komunističkoj strani bilo idealista koji su gajili ljubav prema domovini. Nikolić je također vjerovao da se hrvatski komunisti nisu svjesno borili za propast hrvatske slobode, nego za ljudske ideale, iako su ih kasnije prevarila obećanja vodstva KPJ.²⁹ Nikolić je pozvao „odgovorne ljude svih tih naših ustaša, da prestanu vršiti nasilje nad hrvatskom emigracijom, koja traži svoj put k općem hrvatskom jedinstvu.“³⁰ Hrvatskoj emigraciji poručio je da je „krajnje vrijeme da se prestane s ustašovanjem, kao pojmom radikalnog hrvatstva, jer svi smo mi radikalni Hrvati.“³¹ Držao je da prošlost treba pustiti zaboravu i da ne smije biti prepreka u stvaranju bolje budućnosti.³²

Časopis je izlazio uz financijsku potporu emigranata i suradnika. Stvorena je i Knjižnica Hrvatske revije pa je časopis postao nakladnikom svojih posebnih izdanja.³³ Urednik Vinko Nikolić vjerovao je kako će doći do pomirbe Hrvata u domovini i emigraciji te se nadao kako je došlo vrijeme za obnovu Hrvatske kao suverene države. *Revija* je preuzela na sebe dio borbe za hrvatske interese te je kao takva popunila prazninu koja je nastala uslijed stroge komunističke cenzure u domovini.³⁴ Povodom četrdesete obljetnice izlaženja časopisa Vinko Nikolić piše:

Hrvatska revija je državotvorno, demokratsko, općehrvatsko višestranačko glasilo. Jedini izlaz za Hrvatsku je uspostava demokratske republike sa slobodom i suverenitetom, na čitavom hrvatskom povijesnom prostoru. Glasilo je demokratsko jer su urednici pristaše demokracije zapadnog tipa³⁵, a vanstranačko jer gotovo sva hrvatska javnost *Hrvatsku reviju* smatra vanstranačkim općehrvatskim glasilom pa ju zato sva hrvatska štampa prati kao zajednički hrvatski pothvat.³⁶

Hrvatska revija objavljivala je književne, likovne, glazbene, kazališne i jezikoslovne priloge, memoarsku i putopisnu prozu, političke i historiografske članke, eseje i kritike.³⁷ U prikazima, kritikama i najavama praćena su sva djela koja su u emigraciji objavljivana iz područja znanosti o književnosti. U književnome dijelu *Hrvatske revije* prevladavalo je pjesništvo izrazito domoljubne tematike, a u tom su se području osobito isticali pjesnici Antun Bonifačić, Vinko Nikolić, Antun Nizeteo, Viktor Vida, Lucijan Kordić, Rajmund Kupareo i Boris Maruna. U prozi su se isticali Antun Bonifačić, Antun Nizeteo, Hrvoslav Ban i Rok Remetić, dok su kritičke i esejističke članke pisali Ante Kadić, Vinko Grubišić i Boris Maruna.³⁸ Iako je okupljala umjetnike, svojim je napisima *Hrvatska revija* stvarala nezadovoljstvo i probleme komunističkom režimu u domovini.³⁹

Antun Bonifačić i Vinko Nikolić dali su temelje *Hrvatskoj reviji* iako je njihova suradnja trajala kratko. Usprkos tomu, oko *Hrvatske revije* okupili su se intelektualci i pjesnici koji su bili vjerni projektu i zajedničkoj misli o ostvarenju hrvatske države. *Hrvatska revija* imala je snažnu organizacijsku strukturu i stalne suradnike, što je svakako pridonijelo opstojnosti časopisa sve do današnjih dana. Za vrijeme svoga djelovanja u emigraciji, časopis je pratio domovinska zbivanja, donosio kritike, učinkovito informirao i promovao kulturne ideje.⁴⁰

Nakon izгона iz Francuske djelovanje je časopisa nastavljeno u Münchenu, a zatim u Barceloni.⁴¹ Uspostavom samostalne Hrvatske završilo je četrdesetogodišnje emigrantsko djelovanje *Hrvatske revije*, te je časopis preseljen u Zagreb. Zbog svojih je članaka, prikaza, eseja, pjesama, recenzija i kritičkih osvrtā *Hrvatska revija* s pravom nazvana glavnim glasilom svih hrvatskih pisaca u Americi i slobodnom svijetu.⁴²

2.2. Nova Hrvatska

Nova Hrvatska bio je iseljenički časopis koji je izlazio u Londonu od 1959. sve do 1990. godine. Od 1959. do 1974. izlazio je kao mjesečnik, a od 1974. do 1990. kao dvotjednik. List je pokrenuo Jakša Kušan koji je ujedno bio glavni urednik novina od prvoga broja pa sve do kraja izlaženja. Prisiljen otići iz Zagreba i prekinuti studij prava 1955. pod iskonstruiranom optužbom za šovinizam i antijugoslavenske izjave jer nije pripadao nikakvoj radikalnoj nacionalističkoj grupaciji, nastavio je studij prava u Beogradu. Prije diplome u Beogradu otišao je u inozemstvo da bi u Nizozemskoj u Hagu pohađao ljetni semestar međunarodnog prava. Konačno je u Londonu studirao međunarodne odnose. Usprkos prekidu studija u Zagrebu, nastavio je održavati kontakt s prijateljima, ali u svrhu ilegalnog djelovanja. Kušan je zbog stalnoga policijskog nadzora otišao u inozemstvo s namjerom da pomogne s radom u zemlji. U Londonu je stvorio mrežu suradnika u svrhu političkog odgoja društva i rada na protujugoslavenskoj propagandi u redovima hrvatskog iseljeničtva, u stranim zemljama i u Hrvatskoj. U tim je okolnostima došlo do pokretanja lista *Hrvatski bilten* koji je ubrzo preimenovan u *Nova Hrvatska*.⁴³

Adresa na kojoj je *Nova Hrvatska* izlazila punih 29 godina bila je „30 Fleet Street, London, E. C. 4., England“.⁴⁴ List je pokrenula liberalno-demokratska struja hrvatskih emigranata iseljenih u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća. Taj se list razlikovao od većine ostalih emigrantskih časopisa, koje su uređivali uglavnom desni nacionalisti, zato što je zagovarao nacionalnu nezavisnost Hrvatske, ali iz perspektive liberalnih vrijednosti i ustavne demokratske države. Glavne teme zastupljene u listu bila su aktualna zbivanja u Jugoslaviji i Hrvatskoj te u ostatku svijeta, nacionalna povijest Hrvata i njihova opozicijska djelatnost.⁴⁵ Uredništvo je težilo argumentiranoj kritici jugoslavenskoga režima pišući iz prodemokratske, proeuropske i protuustaške perspektive.⁴⁶ Na samome početku izlaženja, napisi u *Novoj Hrvatskoj* bitno su se razlikovali od ostalih tekstova drugih emigrantskih časopisa. Naime, list se

drugačije bavio stanjem u Jugoslaviji i Hrvatskoj te je drugačije pisao o hrvatskim komunistima. Za članove Partije smatralo se da mogu pomoći hrvatskoj borbi zato što su hrvatski komunisti bili u podređenom položaju u odnosu na srpske. U *Novoj Hrvatskoj* smatrali su da bi zbog toga hrvatski komunisti mogli odigrati presudnu ulogu u predvođenju nezadovoljnika u Partiji i emigraciji.⁴⁷ *Nova Hrvatska* bila je jedini list u emigraciji koji nije iz hrvatske politike izbacivao komuniste te je imao širok krug ljudi koji su informirali urednike lista direktno iz domovine.⁴⁸

U prvom broju *Nove Hrvatske* predstavlja se novi mjesečni list namijenjen hrvatskoj emigraciji koja nastavlja rad *Hrvatskog biltena*. Isto tako, list poziva na rad sve Hrvate širom svijeta, intelektualce, političare i publiciste.⁴⁹ Tako se gospodarskim temama bavio Tihomil Rađa, kulturnom rubrikom Gojko Borić, društvenom Tefko Saračević, vjerskom Marijan Radetić, socijalnopolitičkim pitanjima bavili su se Đuro Grlica i Ante Zorić, dok se pitanjima vanjske i unutarnje politike bavio urednik lista Jakša Kušan.⁵⁰

U članku „Nova Hrvatska“, koji predstavlja ciljeve i zadaće novoga lista, navodi se kako je „*Nova Hrvatska* stvorena da postane vlasništvo svih Hrvata, oružje hrvatskog javnog mnijenja, da pokaže što misli i osjeća većina.“⁵¹ U članku se najavljuju budući događaji koji idu na ruku hrvatskome narodu, a zadaća je *Nove Hrvatske* da te događaje vjerno prikaže na svojim stranicama i da o tim događajima izgradi određeni stav. Stoga je cilj *Nove Hrvatske* biti poveznica između domovine i emigracije.⁵²

Urednik Jakša Kušan isticao je objektivnost i samokritičnost *Nove Hrvatske* i smatrao da je kvaliteta važnija od kvantitete, odnosno da je naklada lista mogla porasti da se posvetilo senzacionalističkim temama, čime bi raspirivala nacionalistička očekivanja. Kušan napominje kako su se u suprotnome pokušavali ublažiti doživljaji i smiriti napetosti kako bi se umjerenošću i samokritikom pridobilo povjerenje Zapada.⁵³ Upravo je zato *Nova Hrvatska* često bila na meti kritika drugih iseljeničkih časopisa koji su je smatrali nedovoljno „hrvatskom“.⁵⁴ Kušan je kritizirao razne desne skupine u emigraciji koje nisu dozvoljavale da se kritizira ništa što su po njihovu mišljenju bili hrvatski interesi. Te je skupine i pojedince nazivao manipulatorima rodoljubnih osjećaja koji su svoju sirovost prikrivali rodoljubnim osjećajima. Smatrao je da su time zapravo prikrivali strah od suočavanja s vanjskim svijetom i nesigurnost, a još više nepovjerenje u vlastiti narod. Kušan je smatrao da su željeli biti vođe pod svaku cijenu, pri čemu su se koristili politički „najzaostalijim“ elementima.⁵⁵

Mnogi su intelektualci iz domovine napustili Hrvatsku uoči hrvatskog proljeća te su se pridružili radu *Nove Hrvatske*. Tako je list dobio novinare koji su prethodno radili u Matici hrvatskoj i imali informacije iz prve ruke.⁵⁶ List je karakteriziralo napuštanje ideoloških razlika i rad na boljitku hrvatskih interesa, a iza njega nije stajala niti jedna stranka. Pozivao je na zajedničku suradnju i zajedništvo iako je u emigraciji bilo suprotno. Upravo je to privlačilo čitatelje različitih profila i svjetonazora.⁵⁷ Najbolji dokaz tomu riječi su uredništva *Nove Hrvatske* u članku iz 1985:

Jedan je samo preduvjet za novu hrvatsku ulogu. Pred Hrvatima je zadaća da jednom zauvijek premoste razlike koje im od svršetka rata uporno nameće neprijateljska taktika. Hrvati se ne dijele na „ustaše“, komuniste i pasivne građane: Bleiburg nije tragedija samo jednog dijela hrvatskog naroda ili samo političke emigracije. Bleiburg mora biti svojina i opomena svim Hrvatima bez obzira kojim političkim strujama pripadali. (...) Samo na taj način mogu prestati vječne diobe kod Hrvata i samo se u takvoj atmosferi uzajamnog priznanja mogu pokrenuti političke akcije do zajedničkog cilja.⁵⁸

Tijekom čitavog izlaženja list je očuvao neovisnost, a članci su sadržavali kritike različitih društveno-političkih događaja dajući realnu sliku stanja.⁵⁹ Osvrćući se na zadnjih deset godina djelovanja *Nove Hrvatske*, Kušan konstatira da je upravo

to desetljeće bilo uspješno i na političkom i na novinarskom polju. Smatra kako je list donosio realne političke prognoze pa njegovi čitatelji nisu bili iznenađeni razvojem događaja krajem osamdesetih godina.⁶⁰ Urednik nije skrivao razočaranje time što *Nova Hrvatska* nije povratkom u Hrvatsku nastavila izlaziti. Smatrao je kako časopis u novim prilikama nema izgleda u budućnosti te kako je njegova uloga završena kada je Hrvatska započela svoj uspon. Postojala je ideja da se časopis vrati u Englesku kako bi se nastavilo s „pouzdanim i ozbiljnim izvorom informacija o Hrvatskoj“, za što su raniji čitatelji pokazali zanimanje. No, riječima urednika Kušana, „bilo bi porazno“ kada bi se *Nova Hrvatska* vratila u inozemstvo u trenucima kada se stvarala samostalnost.⁶¹

3. Titova smrt - početak kraja socijalističke Jugoslavije

Kraj jugoslavenske države mogao se naslutiti kada je umro Josip Broz Tito, koji je služio kao doživotni predsjednik. Njegova je karizmatička ličnost održavala na životu jedinstvo Jugoslavije koju su potresali brojni problemi. Titovom smrću u svibnju 1980. te smrću njegovih najbližih suradnika Edvarda Kardelja 1979. i Vladimira Bakarića 1983. najavljena su buduća zbivanja u Jugoslaviji. Jugoslavenska je država proživljavala težak period uslijed odlaska triju najutjecajnijih političkih ličnosti, a pojavili su se i faktori koji su dodatno uzdrmali sustav: gospodarska kriza i val nemira na Kosovu.⁶²

3.1. *Hrvatska revija* o Titovoj smrti

Iako je Josip Broz Tito umro u svibnju 1980., *Hrvatska revija* pisala je o mogućim rješenjima hrvatskog pitanja već u rujnu 1978. godine. U iščekivanju njegove smrti pisalo se da je uznemirena i unutrašnja i vanjska politika Beograda. U članku iz rujna 1978. navodi se da „u cjelokupnosti njegovih zadnjih napora uoči odlaska s ovoga svijeta, može se s pouzdanjem utvrditi prilična poduzetnost Tita u nastojanju da svoj stil laviranja između Istoka i Zapada, te igranja izmiritelja među Srbima i Hrvatima (koje sračunato i namjerno zavađa sam) ostavi kao oporuku.“⁶³ Autor članka Mirko Vidović smatra da će stanje u Jugoslaviji nakon Titove smrti ovisiti o velikim svjetskim vođama koji su između ostaloga i stvorili Jugoslaviju i održavali je te se bez njihove privole ništa ne može mijenjati.⁶⁴ Isto tako zaključno govori da Hrvati nisu u stanju sami riješiti hrvatsko pitanje, protivno volji svjetskih čimbenika. Iako hrvatski narod ne može prkositi svijetu oružjem, autor kaže da narod u borbi protiv ropstva i poniženja može potencirati eksplozivnost jugoslavenske situacije.⁶⁵ Nadalje, u članku *Hrvatske revije* iz 1979., autor Ivan Babić konstatira da u Jugoslaviji vlada diktatura i da je očigledna heterogenost naroda, što dovodi u pitanje opstanak države. Autor se ne slaže s umjetnim prikazom Jugoslavije kao jedinstvene, snažne i moćne države, već smatra kako je ona pred rasulom, slaba i nejedinstvena.⁶⁶ Uspoređuje jugoslavensku situaciju koja će se dogoditi nakon Titove smrti sa situacijom nakon smrti Staljina u SSSR-u, Mao Ce-tunga u Kini, Salazara u Portugalu i Franca u Španjolskoj. Svi su oni bili autoritativni vođe koji su uživali neograničenu vlast, ali je nakon njihove smrti njihov utjecaj nestao. Jedina je razlika to što opstanak navedenih država nije dolazilo u pitanje, dok je opstanak Jugoslavije bio upitan.⁶⁷ Autor situaciju pred Titovu smrt naziva alarmantnom, što potkrjepljuje riječima:

Tito se pokazao izvanredno vještim političkim taktičarom, i kao čovjek „značajnog kapaciteta za cinizam i međunarodnu ucjenu“, ali on nije pokazao kvalitete istinskog državnika, sposobna da ostvari i ostavi svojim nasljednicima čvrst i trajan sustav. Zbiljske dimenzije Tita kao državnika postat će jasne nakon njegove smrti,

kad započne proces „detitoizacije, sličan onome „destaljinizacije. Međutim, nikakve bitne promjene ne mogu se očekivati za vrijeme Titova života. Iskra koja će današnju situaciju promijeniti u revolucionarnu situaciju, zapalit će se vjerojatno u času kad Titovi nasljednici budu primorani da prerežu gordijski čvor koji im je ostavio Tito.⁶⁸

Bogdan Radica smatra da se već od naredne 1980. treba „formirati, i kod kuće i u emigraciji, jedno tijelo, koje se mora pripremati za nastajući sudnji dan, na kojem će se rješavati sudbina Hrvatske.“⁶⁹ Također je smatrao da se treba osloboditi zastarjelih stereotipa o tzv. bratstvu i jedinstvu u koje više ne vjeruju ni Hrvati ni Srbi. Autor vidi potencijalno ostvarenje hrvatskog cilja u bliskoj budućnosti, za što moraju biti spremne sve generacije.⁷⁰

Broj *Hrvatske revije* iz lipnja 1980. donosi vijest o Titovoj smrti. U članku Bogdana Radice i dalje se postavlja pitanje što nosi naredno vrijeme. Autor govori kako je Titovim laganim umiranjem paralelno umirala i Jugoslavija. Smatra Srbe i Hrvate dovoljno zrelim narodima da se konačno rastave zato što je mučno živjeti u nepravednom sklopu u kojemu ne mogu napredovati. Budućnost obiju država vidi u samostalnosti pa je u skladu s time „jedini i najsigurniji put bila rastava jednog divljeg braka.“⁷¹ Stranice *Hrvatske revije* donose i izraze sućuti i žaljenja zbog pokojnog predsjednika Tita koje su izrazili papa Ivan Pavao II., državni tajnik Vatikana Agostino Casaroli, moskovski patrijarh, predsjednik Biskupske konferencije Jugoslavije msgr. Franjo Kuharić, srpski patrijarh, ostali jugoslavenski biskupi itd.⁷² Međutim, na kraju izraza sućuti stoji i izjava hrvatskih katoličkih svećenika u inozemstvu koji smatraju kako su predstavnici Crkve u Hrvata izražavali žaljenje za preminulim Titom slijedeći diplomatske krugove. Stoga su katolički svećenici u inozemstvu digli glas prosvjeda smatrajući da je ipak zadaća Crkve govoriti istinu, pa su izjavili sljedeće:

Za vrijeme 35-godišnjega komunističkog režima Josipa Broza Tita vršena su masovna strijeljanja velikih razmjera; organizirani su logori, gdje su bila na redu neljudska mučenja i ubojstva; punjene su tamnice nepravedno osuđenim ljudima. Sama pak Crkva je mnogo pretrpjela; na stotine svećenika je bez suda ubijeno ili poslano na robiju; mnoga crkvena imanja su nepravedno oduzeta; a kome nije poznata mučenička žrtva kardinala Alojzija Stepinca!⁷³

Godinu dana nakon Titove smrti, Bogdan Radica piše kako je Jugoslavija bez ikakve sumnje „načeta“, a „načeli su je Šiptari na jugu nekadašnje ‘Stare Srbije’, kolijevke Cara Dušana, Nemanjića, u kraju, gdje se je rodila i vjekovima vladala vidovdanska ideja iz Svetosavske ideje i Pečarske patrijaršije.“⁷⁴ Radica iskazuje potporu Albancima na Kosovu govoreći da je upitna povijest srpstva na tom dijelu svijeta te da su Albanci pretrpjeli velike nedaće pod Srbima. Izražava i žaljenje zbog ubojstva Milana Šufflaya, poznatog albanologa koji je lišen života za vladavine Karađorđevića 1931. godine samo zato jer je na njemačkom jeziku pred Europom iznio slučaj albanskog naroda.⁷⁵ Bogdan Radica smatra kako je albanskim ustankom Jugoslavija mrtva jer „na njenom teritoriju stvaraju se neminovno nove državnacije.“⁷⁶ Stoga završava članak riječima:

S umrlim kosovskim legendama rasipava se i velikosrpska baština. Stoga, pokopajmo mrtve i pripremajmo se za nov život nezavisnosti svakog naroda u stvaranju vlastite države! Jedini put spasenja za sve narode našeg dijela svijeta!⁷⁷

Naposlijetku, povodom prve godišnjice Titove smrti, na stranicama *Hrvatske revije* može se iščitati zgražanje jugoslavenskim novinama:

Nisu prestale tužiti i plakati za Titom kroz čitavu ovu godinu dana, a prvoj godišnjici nestanka „najdražeg druga“ puzavost jugokomunističkih gmizavaca novinskih zauzela je takve razmjere, da joj nema para u svjetskom novinstvu. Još nikad se nije našlo na okupu toliko superlativa i ukrasnih pridjeva kao u ovim tužaljka, slavopojkama i zahvalnicama diktatoru, koji je prikazan tako, kao da sve,

sav život, sva državna organizacija, sva povijest i sav napredak potječu od njega i kao da prije njega nije ništa postojalo. Kult ličnosti, pred kojim kult Staljina ili Mao Tse Tunga izlazi kao nespretni šegrtski posao. Upravo je nemoguće nabrojiti sve bljezgarije i gluposti, koje su napisane ovom prilikom, i čovjeka je stid da se za ovakvo niske svrhe služe našim jezikom, jer ovakvo slugansko pisanje je ujedno i ponižavanje jezika.⁷⁸

3.2. *Nova Hrvatska o Titovoj smrti*

Za razliku od *Hrvatske revije*, na stranicama *Nove Hrvatske* se Titova smrt dočekala s većom napetošću i većim iščekivanjem. *Hrvatska je revija* prije same smrti iz godina koje su prethodile 1980., imale tek nekoliko članaka o tome što će se dogoditi nakon Titove smrti. S druge strane, *Nova Hrvatska* je već nekoliko godina obilovala člancima i pitanjima kada će napokon nastupiti taj dan i što će se poslije toga dogoditi. Uredništvo *Nove Hrvatske* osjećalo je da se Titovim odlaskom stvaraju bolje mogućnosti za demokratizaciju Hrvatske te da se mora nastaviti gdje se stalo 1971.⁷⁹ Iako je Tito umro početkom svibnja 1980. godine, postoje članci u *Novoj Hrvatskoj* već iz 1976. koji izvještavaju o njegovu teškome zdravstvenom stanju. Tako u članku „Panika i neizvjesnost oko Titove smrti“ navodi informacija o njegovu tešku stanju i panici koju je Titova bolest izazvala u redovima beogradske vlasti. Kako se Titovo zdravstveno stanje pogoršalo u isto vrijeme kad su se događale emigrantske akcije, koje su upozoravale na loš položaj Hrvata unutar SFRJ, svjetski su mediji pisali o problematičnoj budućnosti nakon Titove smrti. Uz Titovo se loše stanje u članku navodi kako i njegovi potencijalni nasljednici Bakarić i Kardelj boluju od teških bolesti. Uredništvo je naslućivalo da će doći do velikih prevrata, stoga članak završava rečenicom: „Tko i što poslije Tita?“⁸⁰ *Nova Hrvatska* donosi informacije kako pojedinci pišu da je Titova bolest izmišljena, a drugi kako je ozdravio, što je samo pokušaj da se „u zemlji smanje glasine o neredima i raspadu Jugoslavije poslije Tita“.⁸¹

Časopis je početkom osamdesetih obilovao člancima o njegovoj smrti.⁸² I sam je urednik Jakša Kušan izjavio kako je bilo jasno da će nakon Titove smrti doći do sudbonosnih promjena, ali isto tako je smatrao da je u hrvatskoj emigraciji bilo malo ljudi koji su se za te promjene pripremili.⁸³ Stoga Kušan piše „Poziv hrvatskoj javnosti“ u kojemu između ostaloga upozorava da treba ostati pribran i ne nasjedati ni na kakva „laka rješenja“. Završava poziv izjavom da

„smrt tiranina ne znači odmah i kraj tiranije. Presudna borba baš sada započinje i o našem političkom razboru ovisi koliko je daleko dan konačne hrvatske pobjede.“⁸⁴

U siječnju 1980., kada je Titovo zdravstveno stanje bilo zaista loše, sve se više piše o tome kako će izgledati Jugoslavija nakon njegove smrti. Tako Jakša Kušan govori da je „Tito u ovom trenutku već politički pokopan te da je došla nova era za Hrvate i druge narode u Jugoslaviji“.⁸⁵ U toj situaciji Kušan vidi priliku da se ostvare ciljevi slobodne i vlastite države jer jedino to može Hrvatima donijeti demokratski poredak, ekonomski napredak i vraćanje hrvatskih emigranata u domovinu. Da bi se to ostvarilo, Kušan smatra da je više nego ikada prije potrebno snalažljivo, jedinstveno i disciplinirano vodstvo. Sumrak diktatora smatra dobrom prilikom za izazivanje anarhije u neprijateljskim redovima, a uvođenje reda u svojim.⁸⁶ Uredništvo smatra apsurdnim da se unatoč očitom Titovom lošem zdravstvenom stanju pokušava zataškati njegova bolest i prikazati njegova besmrtnost samo zbog straha od posljedica njegove smrti.⁸⁷ I nekoliko mjeseci prije njegove smrti uredništvo se pripremalo za Titov pogreb pogrdno ga nazivajući „ubojicom s Bleiburškog polja, pljačkašem seoskih posjeda, graditeljem nasilnih zadruga i tamničkih logora,

eksploatatorom radnika, žandarom iz Karadjordjeva, vlasnikom dvoraca, otoka i lovišta, svjetskim šarlatanom i neokrunjenim monarhom komunističke Jugoslavije.⁸⁸

Koliko je priželjkivana Titova smrt u redovima *Nove Hrvatske*, svjedoči urednikovo pismo objavljeno 18. svibnja 1980.:

Napokon smo to dočekali! Poslije punih trideset i pet godina što je bio na vlasti, pokopan je graditelj diktatorskog poretka u našoj zemlji. Poslije tri i pol decenija, na pomolu su promjene do kojih mora doći, baš zato jer je tiranin do zadnjeg trenutka neobuzdano držao svu vlast u svojoj ruci.⁸⁹

Titova je smrt dočekana s oduševljenjem, okarakterizirana je kao „smrt tiranina“, što je izjavio Bogdan Radica. Smatrao je kako je Tito bio glavni uzrok stradanja i patnji našega naroda te kako je svojom politikom jedino pogodovao velikosrpskom hegemonizmu dajući primjer gušenja hrvatskoga proljeća.⁹⁰ Željno iščekujući Titovu smrt, a time i promjene, Jakša Kušan izražava želju da Hrvatska bude prva država koja bi s komunističkoga prešla na demokratski sustav pozivajući se na pomoć Zapada.⁹¹

Zbog aktivnosti hrvatske političke organizacije iz domovine koja je napisima u *Novoj Hrvatskoj* pozivala hrvatski narod i hrvatske intelektualce da daju doprinos za slobodu i budućnost hrvatskoga naroda te zbog brojnih napisa hrvatskih emigrantskih časopisa bilo je jasno da se u vidu Titove smrti vidjela prilika za novu stranicu u hrvatskoj povijesti i nada da će napokon doći vrijeme za osamostaljenje.⁹²

Nakon što su stranice *Nove Hrvatske* u prvom dijelu 1980. godine bile obilježene iščekivanjem Titove smrti i naposljetku samom smrću, daljnji brojevi iz iste godine naglašavaju privrednu krizu koja je potresala Jugoslaviju. Tako Jakša Kušan piše da vodeći jugoslavenski komunisti smatraju kako u zemlji imaju dobru političku situaciju, ali kritične ekonomske prilike. No, Kušan se ne slaže s time, tvrdeći kako je „zapanjujuće kritična ne samo privredna, nego i politička situacija.“⁹³ U nastavku se članka navodi kako su iz redova CK dolazila porazna priznanja o ozbiljnosti situacije te kako su uslijed nedostatka deviza za uvozne sirovine pojedine tvornice obustavile proizvodnju. Situaciju je dodatno zakomplicirala devalvacija dinara koja se dogodila samo mjesec dana nakon Titove smrti. Zaključno tomu, Kušan smatra kako će upravo devalvacija dinara značiti ne samo slom jugoslavenske privrede, već da povlači i veće posljedice, a to je slom same jugoslavenske politike.⁹⁴ Nadalje, što se tiče teškoga gospodarskog stanja u Jugoslaviji, smatra se kako je Tito odgađao taj problem pa se sada s njime moraju suočavati njegovi nasljednici.⁹⁵ Primjer je lošega gospodarskog stanja u Jugoslaviji upozorenje hrvatskim radnicima u inozemstvu da ne stavljaju svoje uštedevine u jugoslavenske banke, već da to učine u stranim bankama jer one, za razliku od jugoslavenskih, pružaju sigurnost.⁹⁶ Uredništvo *Nove Hrvatske* kao glavnoga krivca za gospodarsko stanje, kao i za sve drugo, vidi u Josipu Brozu Titu, koji je „nestao s lica zemlje upravo prije proglašenja bankrota Jugoslavije“.⁹⁷

Nakon mnoštva članaka o Titovoj smrti, što je dočekano kao veliko olakšanje i prekretnica koja će Jugoslaviju voditi u novom smjeru, te nakon mnoštva članaka o katastrofalnoj privrednoj situaciji u kojoj je Tito ostavio Jugoslaviju, iscrpno je obrađena politička situacija i nemiri na Kosovu. Nemiri i kriza na Kosovu, koje je bilo krizna žarišna točka Jugoslavije, popraćeni su u *Novoj Hrvatskoj* s velikim zanimanjem. Pozorno se pratio svaki događaj i znakovi negodovanja na Kosovu. Osobito se pratilo i izvještavalo jer „jugoslavenska sredstva informiranja ili potpuno šute ili donose samo najškrnije vijesti“.⁹⁸

Nova Hrvatska pozdravila je pokret Albanaca na Kosovu i popratila ga od prvoga sukoba koji se dogodio između policije i albanskih sveučilištaraca koji su se borili za svoju nezavisnost i prava. Kosovskom ustanku pružila je svu potporu te

je o njemu, na zgražanje beogradskih listova, opširno pisala.⁹⁹ U novinama se piše kako je zbog demonstracija koje su započele još 1968. mlada albanska inteligencija izborila pravo na nacionalnu zastavu, albanski jezik u državnim uredima i školama i sl. Stanje na Kosovu usporedivo je s onim u Hrvatskoj zato što uz Hrvate najviše političkih zatvorenika ima među Albancima s Kosova.¹⁰⁰ U „Urednikovom pismu“ iz travanjskog broja 1981., iznesen je stav kako su „Albanci na Kosovu uvijek bili jedinstveniji od Hrvata i to zato jer im je mnogo teži položaj razvio jači osjećaj za zajednicu. Stoga su se prevarili svi koji su mislili da će iza ustanka Albanaca odmah uslijediti ustanak Hrvata.“¹⁰¹ No urednik pozdravlja albanski ustanak zato što je svako iskazivanje nezadovoljstva važno zato što pridonosi zajedničkom urušavanju temelja jugoslavenske države. Smatra da bi se i ostali jugoslavenski narodi trebali pobuniti i ujedinjeni se boriti protiv srpske tiranije. To potkrepljuju urednikove riječi: „Kao što 10. travnja nije ovisio samo o Hrvatima, kao što se ni kraljevska Jugoslavija nije raspala zahvaljujući samo hrvatskim bajunetama, tako isto i ova trula titoistička Jugoslavija neće propasti samo zbog hrvatskih interesa.“¹⁰²

Nadalje, u članku iz istoga broja opisano je napeto stanje na Kosovu: „U najvećoj tajnosti donesene su panične mjere: započela je vojna invazija na sva albanska veća mjesta i gradove. Prema riječima rijetkih stranih novinara, koji su se uspjeli jedan dan probiti do Prištine, čitavo je Kosovo pretvoreno u ratni tabor.“¹⁰³ U članku „Izveštaj očevidca s Kosova“ nalazimo podatak kako je odmah po izbijanju albanskog ustanka na Kosovu režim zabranio pristup stranim novinarima zato da međunarodna javnost ne sazna kakvo je pravo stanje. Usprkos zabrani, jedna se austrijska novinarka uspjela probiti do Prištine te je poslala izvješće austrijskim i švicarskim listovima, a *Nova Hrvatska* članak je prenijela u cijelosti. U članku se između ostaloga navodi da je „Jugoslavija ovih dana suočena s najtežom unutarnjom krizom još od 1948. [...] Čitava jugoslavenska javnost je veoma pogodjena. Sukob na kosovskom području, kojeg s 80 posto nastavaju Albanci, pogađa temelje današnje Jugoslavije. U cijeloj je pokrajini 1. travnja proglašena opća zabrana kretanja, a malo zatim je proglašeno i izvanredno stanje.“¹⁰⁴ Što se stranih medija tiče, *Nova Hrvatska* prenijela je u cijelosti članak francuskog dnevnika *Le Monde* u kojemu je istaknuto da je jedanaest mjeseci nakon Titove smrti jugoslavenska federacija suočena s prvom teškom krizom, što svakako treba biti upozorenje Titovim nasljednicima, te kako je zahtjev Albanaca s Kosova za beogradske vlasti neprihvatljiv zato što bi značio početak raspada Federacije.¹⁰⁵ Apel Albanaca objavljen u „Urednikovom pismu“ u svibanjskom broju iz 1981. svjedoči o tome koliku je potporu *Nova Hrvatska* dala pobunjenim Albancima s Kosova. Urednik Jakša Kušan pozvao je sve Hrvatice i Hrvate da pomognu borbi „malog ali neuništivog albanskog naroda“.¹⁰⁶ U apelu pobunjeni Albanci iznose nezadovoljstvo životom u Jugoslaviji i terorom kojemu ih podvrgavaju jugoslavenske vlasti. Smatraju da s Hrvatima dijele istu sudbinu te ih pozivaju na zajedničku suradnju i rušenje Jugoslavije. Apel završavaju pozivom na rušenje diktature te se zalažu za rad na slobodi, demokraciji i privrednom blagostanju. Kušan podržava apel i poručuje Hrvatima:

Zajedno s Albancima moramo izvesti jugoslavenske vlasti ne samo pred opći sud svjetske javnosti nego i pred odgovorna tijela Ujedinjenih naroda i pred Europsku komisiju za ljudska prava. To je način kako iz inozemstva možemo najbolje potpomoći otpor albanskog i hrvatskog naroda u domovini.¹⁰⁷

Kriza na Kosovu bila je katalizator političke krize u SFRJ-a koja je konačno završila raspadom države. Na stranicama *Nove Hrvatske* kriza na Kosovu bila je popraćena u svim brojevima časopisa 1981. godine. Sam Jakša Kušan utvrđuje da je na zgražanje beogradskih listova, *Nova Hrvatska* dala svu moguću potporu ustanku na Kosovu i o njemu opširno pisala.¹⁰⁸ Osamdesetih godina najzastupljenije teme

Nove Hrvatske bile su posvećene Titovoj smrti, nestašici deviza, teškoj političkoj situaciji te Kosovu i albanskim demonstracijama.¹⁰⁹

4. Politička kriza jugoslavenske vlasti i začeci višestranačja

Do političke krize jugoslavenske vlasti došlo je zbog djelovanja velikosrpskih snaga čije je negodovanje započelo još donošenjem Ustava iz 1974., a kulminiralo koncem osamdesetih godina 20. st. U političkoj situaciji bez Tita do izražaja je počela dolaziti velikosrpska struja. Ta je struja željela razbiti Titovu Jugoslaviju i vratiti unitarno-centralističko ustrojstvo pod velikosrpskom dominacijom.¹¹⁰ Zbog teškog su stanja u Jugoslaviji srpske nacionalističke snage htjele pod svojim vodstvom učvrstiti vlast, ali tome su se usprotivile nacionalističke snage u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Slovenija je prva zahtijevala osamostaljenje, čime je pokazala otpor prema velikosrpsstvu, centralizmu i unitarizmu.¹¹¹

Početak 1990. došlo je do raspada SKJ, a Hrvatska i Slovenija uvele su višestranački sustav. Time je završeno razdoblje komunističkog jednostranačja kojemu su presudili birači time što su glasali za nekomunističke stranke¹¹² Raspad jugoslavenske države bio je posljedica raspada njezina političkog i privrednog sustava.¹¹³ Centralističke i hegemonističke aspiracije srpskog vodstva dovele su do urušavanja jugoslavenske države. Ideje prevlasti srpskog naroda i stvaranje Velike Srbije naišle su na neodobranje i otpor nesrpskih naroda jugoslavenske zajednice. To je naposljetku i formalno potvrđeno referendumima koje su republike samostalno provodile i koji su doveli do osamostaljenja. Demokratskim izborima završena je polustoljetna komunistička vladavina koja je zamijenjena demokratsko izabranom vlašću te stvaranjem vlastitih nacionalnih država.¹¹⁴ Tijekom saborskih izbora pobijedile su nekomunističke stranke, pa su zastupnici novog i višestranačkog Hrvatskoga sabora već u lipnju 1990. promijenili naziv i simbole republike. Tako je Socijalistička Republika Hrvatska postala Republika Hrvatska te je vraćen hrvatski povijesni grb na mjesto koje je nekada zauzimala crvena petokraka zvijezda. Konačno je u prosincu 1990. u Hrvatskome saboru donesen novi hrvatski Ustav kojime je istaknuta hrvatska državnost i ravnopravnost svih njenih građana. Hrvatska je, međutim, i dalje ostala u okvirima SFRJ, no uskoro je u borbi protiv velikosrpske agresije u Domovinskome ratu ostvarila konačnu samostalnost.¹¹⁵

4.1. Hrvatska revija o političkoj krizi jugoslavenske vlasti i uvođenju višestranačja

U ozračju promjena koje su uslijedile krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća, Bogdan Radica pozvao je narod na promjene uoči dolaska trećeg milenija. Protivi se multinacionalnom državnom obliku i tvrdi da svaki pojedini narod mora ostvariti nacionalnu samostalnost.¹¹⁶ Nadalje, u broju *Hrvatske revije* iz ožujka 1989. Hrvoje Vukelić piše kako Jugoslavija ustvari više ne postoji, odnosno da je „opipljiva, ali je samo leš koji valja pokopati.“¹¹⁷ Smatra da jugoslovenstvo pripada devetnaestom stoljeću, da je blisko fašizmu i rasizmu pa ga kao takvoga treba što prije pokopati i priključiti se suverenim nacijama.¹¹⁸ No uoči velikih promjena mogao se uočiti rast velikosrpskog nacionalizma kojega Vukelić naziva „naci-staljinizmom“.¹¹⁹ Prema dr. Mati Meštroviću velikosrpski je nacionalizam započeo kritikom Ustava iz 1974. radi konačnoga srpskog nacionalnog cilja rušenja toga Ustava, zatim radikalnim prekrajanjem republičkih i pokrajinskih granica, negacijom ravnopravnosti naroda u svrhu uspostave srpske države koja bi obuhvatila sve Srbe, bez obzira na to u kojemu dijelu Jugoslavije živjeli. Meštrović ističe kako je uporište srpskoga nacionalnog programa kojega Slobodan Milošević

provodi sa svojim suradnicima Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU), kojemu je glavni cilj stvaranje Velike Srbije.¹²⁰ Meštrović zaključuje da je pravi odgovor na srpski nacionalni program stvaranje hrvatskoga nacionalnog programa kojemu će glavni cilj biti uspostava samostalne Hrvatske.¹²¹ Hrvoje Vukelić smatra da Memorandumom SANU srpska opozicija prijeti svim nesrpskim jugoslavenskim narodima, a s druge strane pojačava propagandu u korist unitarističkog jugoslavensva.¹²² Vukelić u drugom članku o Memorandumu SANU piše kako je njegovo značenje protumačeno kao upozorenje narodima Jugoslavije i da njime srpska inteligencija zastupa ideju Velike Srbije koju pod svaku cijenu želi ostvariti.¹²³ Vukelić uspoređuje Hitlera i Miloševića: Hitler je mogao uspjeti zahvaljujući gospodarskoj krizi i nezadovoljstvom Versailleovskog poretka, dok je Milošević zapalio narodne mase koje su bile pogođene ekonomskom bijedom i uvjeren u nepravde Ustava iz 1974. Obojica su se poslužila istim sredstvima, propagandom i masovnim mitinzima, čime su stvorili sliku sebe kao „poštena, skromna i neokaljana vođe.“¹²⁴ Zanimljiva je Vukelićeva usporedba Hitlera i Miloševića na primjeru unutarnje i vanjske politike:

Kao i Hitler, tako je i Milošević najprije učvrstio svoju vlast na vlastitom području, nemilosrdno uklanjajući svoje protivnike i za najmanju razliku u mišljenjima. (...) U vanjskoj politici Milošević je stvorio legendu o ugroženosti Srba izvan uže Srbije, kao i Hitler o ugroženosti njemačkih manjina u Čeho-Slovačkoj i Poljskoj. Hitler je izvršio „Anschluss“ Austrije, Milošević „prisajedinjenje“ Vojvodine, Crne Gore i Kosova.¹²⁵

Hrvoje Vukelić smatra kako će prekid Četrnaestog izvanrednog kongresa Saveza komunista Jugoslavije dovesti do promjena u Jugoslaviji. Do promjena je konačno došlo zbog brojnih političkih, kulturnih i gospodarskih razlika jugoslavenskih država. Vukelić smatra da su zapadne jugoslavenske republike (Slovenija i Hrvatska) otvorene prema zapadnoj demokraciji, da su relativno boljeg materijalnog stanja od jugoslavenskog jugoistoka (Srbije, Makedonije, Crne Gore): jugoistok Jugoslavije još uvijek živi u svojoj balkanskoj omeđenosti. Stoga ne začuđuje zašto je u Srbiji mogao uspjeti jedan Milošević sa svojom ideologijom krvi i tla, s nacionalističkom mistikom i komunističkim jednoumljem. U patrijarhalnim sredinama Srbije i Crne Gore mase još uvijek čeznu za velikim vođom i svespasavajućom ideologijom, koji će „napačeni“ „patnički“ i „stalno ponižavani puk“ izvesti iz doline suza na vrhove pobjede i trijumfa.¹²⁶

Nadalje, Vukelić smatra pozitivnim što je konačno došlo do promjene i što se stvari mijenjaju na bolje time što se obnavlja djelatnost Matice hrvatske i Društva književnika Hrvatske. O promjenama koje se konačno naziru Vukelić piše: „Noć, dakako, još nije potpuno nestala, ali zora je tu i već se osjeća izlazak sunca.“¹²⁷

Hrvatska revija pozdravila je uvođenje višestranačja, a podržala je isključivo Hrvatsku demokratsku zajednicu pod vodstvom dr. Franje Tuđmana. Navodimo primjer iz teksta potpisanog s „Maglica“:

Makar Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) još nije službeno priznata i odobren njen rad kao političke stranke, ona je u Hrvatskoj stvarnost, koju ne može nitko zaustaviti i ukinuti. Dr. Franjo Tuđman i njegovi uži suradnici, među kojima Vladimir Šeks zauzima vidno mjesto i položaj, postavili su čvrstu nacionalnu „platformu“, na kojoj grade svoju političku strukturu i viziju buduće slobodne i demokratske države. Preko 30.000 upisanih članova u Hrvatskoj - od toga jedan lijepi broj iz Bosne i Hercegovine - u roku od pola godine najbolje govori u prilog ove značajne domovinske organizacije, koja gradi na temeljima nauke „Oca domovine“ Ante Starčevića i Braće Radića.¹²⁸

Nadalje, Zlatko Markus također smatra „da je HDZ dr. Franje Tuđmana daleko najsupriornija i najbolje organizirana hrvatska opoziciona stranka“, ali usprkos

tomu izražava žaljenje što Tuđman u svoje redove nije pozvao Dr. Marka Veselicu i Antu Paradžika zato što smatra da samo ujedinjene hrvatske snage koje nikoga ne isključuju mogu postići pobjedu na izborima.¹²⁹ Podrška dr. Franji Tuđmanu vidljiva je i u članku Radovana Latkovića koji smatra kako je Tuđman pokazao puno shvaćanje za povijesnu odgovornost koju je preuzeo HDZ citirajući njegove riječi kako se na vlasti neće provoditi stranački program, već politika rješavanja životnih pitanja hrvatskoga naroda kao cjeline.¹³⁰

4.2. *Nova Hrvatska o političkoj krizi jugoslavenske vlasti i uvođenju višestranačja*

O razvoju događaja koji su slijedili nakon Titove smrti, nakon krize na Kosovu i nacionalističke euforije u Srbiji urednik *Nove Hrvatske* Kušan govori da nije trebala posebna politička mudrost kako bi se došlo do zaključka da slijede sudbonosne promjene. Kušan smatra da je relativno malo ljudi u hrvatskoj emigraciji, ali i u Hrvatskoj, bilo spremno za prijelomne događaje koji su trebali uslijediti.¹³¹ Tako je *Nova Hrvatska* 1988. bila među prvim listovima koja je donijela vijest o pokušaju vojnog udara u Sloveniji. Postoje brojni članci o jugoslavenskoj vojsci i centralizaciji JNA. *Nova Hrvatska* aktivno je djelovala u inozemstvu, pa je inicirala i organiziranje samostalnoga hrvatskog Crvenog križa za pomoć hrvatskim zatvorenicima i kosovskim prognanicima. Pratili su se svi aktualni događaji s kraja osamdesetih godina poput Memoranduma SANU, srpskih demonstracija i partijske krize.¹³²

Odmah nakon izlaženja Memoranduma SANU, *Nova Hrvatska* donosi osvrt na taj događaj koji „nije ništa događaj od prolazne političke važnosti.“¹³³ U navedenom se članku osuđuju srpski akademici koji su podržali Memorandum, kojega autor članka smatra krajnje neprihvatljivim.¹³⁴ Nadalje se *Nova Hrvatska* bavi pitanjem jugoslavenske krize koja još uvijek traje. Kušan Miloševiću politiku naziva „velikosrpskom i grandomanskom“ politikom koja nije usrećila nijednog Srbina koji živi na Kosovu.¹³⁵ Uredništvo *Nove Hrvatske* protivi se tretiranju Albanaca na Kosovu kao građana drugog reda. Smatra da se jedino ujedinjena demokratska opozicija izvan Srbije, prvenstveno time misleći na Hrvatsku i Sloveniju, može suprotstaviti velikosrpskom nasilju.¹³⁶

Nova Hrvatska pisala je o mitinzima na području Hrvatske, Slovenije i Kosova. U listu se piše kako su se na mitinzima mogle čuti provokacije i protuhrvatske izjave.¹³⁷ U Kninskoj krajini kod crkve Lazarica u Kosovu povodom šestote obljetnice Kosovske bitke održan je miting na kojemu su se pjevale šovinističke pjesme, a list je taj događaj okarakterizirao kao srpsku provokaciju.¹³⁸ Pišući o mitinzima i ugroženosti Srba u Hrvatskoj autor Ž. T. Tomšić usporedio je „Sudetske Nijemce“ sa „Srbima u Hrvatskoj“. U članku ističe kako Milošević nakon pola stoljeća ponavlja Hitlerov stil, metode, cilj, pa čak i rječnik. Nadalje kaže: „Izgovor Trećem Reichu za okupaciju Poljske i Čehoslovačke na vlas je isti kao kampanja u Srbiji o ugroženom srpskom narodu na Kosovu.“¹³⁹

Raspuštanje Četrnaestog izvanrednog kongresa SKJ u redovima *Nove Hrvatske* dočekano je sa zadovoljstvom. Kušan piše kako je od svih komunističkih zemalja Jugoslavija jedinstven primjer zato što je jedina u kojoj komunisti nisu izgubili vlast ni na slobodnim izborima, ni mirnim ni krvavim putem, već zbog vlastite nesloge. U tome Kušan vidi priliku da se hrvatsko političko pitanje riješi ovisno o hrvatskim snagama, a ne da ovisi o vanjskim čimbenicima.¹⁴⁰

Uredništvo *Nove Hrvatske* smatra kako je pojava političkog pluralizma u Hrvatskoj zadnji spas.¹⁴¹ *Nova* je *Hrvatska* kao nestranačko glasilo nastojala objektivno izvještavati o osnivanju i djelovanju novih hrvatskih stranaka. Kušan ističe da se pri tome niti jednu stranku nije posebno htjelo izdvojiti, već su se pokušale

ukazati prednosti i nedostaci svake pojedine stranke. Kušan je upravo tu zadaću, kao i zadaću praćenja prvih slobodnih izbora, smatrao jednom od posljednjih zadataka lista. Iako i sam Kušan govori kako su uredništvu prioritet bili interesi HDZ-a, uvodnikom kojega je napisao pred travanjske izbore 1990. o Prvom općem saboru HDZ-a razljutio je predsjednika stranke i time „zapečatio sudbinu *Nove Hrvatske* u domovini.“ Uredništvu se HDZ činio kao najjača hrvatska stranka o kojoj će nakon izbora ovisiti sudbina Hrvatske.¹⁴² Usprkos tomu, *Nova Hrvatska* nije se ustručavala kritizirati sve ono za što ne bi smatrala da je u interesu Hrvatske.¹⁴³ Kušan ističe da su dugogodišnje jednostranačje i navike stečene pod komunizmom ostavile duboke posljedice u hrvatskom društvu. Zbog toga se pokušavalo upozoriti na političke anomalije koje među hrvatskim političarima nisu dobro dočekane. Kušan konačno ostaje razočaran time što je pokušajem konstruktivne kritike hrvatskoga društva i političara *Nova Hrvatska* doživjela neuspjeh u Hrvatskoj i time što inozemno iskustvo i političke navike zapadnog podneblja naposljetku nisu bile prihvaćene.¹⁴⁴

5. Zaključak

Hrvatski je narod stoljećima emigrirao, a krajem Drugog svjetskog rata Hrvatsku je napustilo mnogo intelektualaca kojima je djelatnost u zemlji bila ograničena zbog komunističke represije. Svoju su političku djelatnost nastavili izvan hrvatskih, odnosno jugoslavenskih granica. U tim su uvjetima pokrenuti časopisi hrvatske intelektualne emigracije u kojima su autori članaka informirali svijet o položaju Hrvata u jugoslavenskoj zajednici. Tako su dizali glas protiv vladajućeg režima te su namjeravali oživjeti ideju o stvaranju samostalne hrvatske države. Od mnoštva časopisa koji su izlazili u emigraciji osobito su bili cijenjeni časopisi *Hrvatska revija*, koja je imala reputaciju najcjenjenijeg časopisa, dok je *Nova Hrvatska* imala status najčitanijih i najkvalitetnijih novina hrvatske političke emigracije.

Kada se *Hrvatska revija* prvi put pojavila početkom 1950-ih, oko nje su se okupljale skupine i pojedinci različitih političkih pogleda, pa i oni koji su za vrijeme Drugoga svjetskog rata zagovarali ideje ustaškog režima. Sam je Nikolić za vrijeme rata sudjelovao u propagandi ustaškog režima. U početku je uređivao časopis *Hrvatska* te je u tom periodu bio usko vezan za Pavelića. Međutim, uskoro je prekinuo tu suradnju i počeo izdavati *Hrvatsku reviju* te je zaključio kako je prekidom suradnje s Pavelićem postao oslobođen od politike. S vremenom je i Vinko Nikolić potpuno odbacio naslijeđe ustaškog režima te je i *Hrvatska revija* kritički progovarala o ustaškom pokretu.¹⁴⁵ Smatrao je kako se hrvatska nacionalna borba više ne smije voditi pod ustaškim, već pod hrvatskim imenom pod kojim se podrazumijevaju i hrvatski komunisti i nacionalisti.¹⁴⁶

S druge strane, liberalno-demokratska struja koja se okupljala oko *Nove Hrvatske* uključuje kasniju emigraciju koja se iz Hrvatske iselila sredinom pedesetih godina te je zagovarala ideju o pomirbi i potrebi suradnje hrvatskih pripadnika partizanskog i ustaškog pokreta. *Nova Hrvatska* nije iz hrvatske politike izbacivala komuniste, zbog čega je često bila na meti kritike. Uredništvo je smatralo da sve strane trebaju surađivati kako bi došlo do lakše uspostave hrvatske samostalnosti. Ideja pomirbe bila je okosnica djelovanja urednika Jakše Kušana, koji je smatrao da je to jedini pravi put za hrvatski narod.

U radu su doneseni komentari *Hrvatske revije* i *Nove Hrvatske* o smrti Josipa Broza Tita iz kojih je vidljivo da je dočekana s oduševljenjem. Držali su kako je Titov autoritet bio presudan u održavanju Jugoslavije i da je njegova karizma jedina držala na životu već razjedinjenu zajednicu, pa će njegovim odsustvom sve više dolaziti do polarizacije među republikama. Loše stanje u Jugoslaviji bilo je posljedica

Titove smrti, gospodarske krize i političke krize na Kosovu. Stoga je Titova smrt bio okidač koji će pokrenuti razgradnju umjetne jugoslavenske tvorevine koja je dotada odavala osjećaj jedinstva, moćne i snažne države, a koja to zapravo nije bila. Propasti jugoslavenske države konačno je presudila velikosrpska ideja predvođena Slobodanom Miloševićem. Uz oslabljenu državu nakon Titove smrti te gospodarsku i političku krizu, nije bilo izgledno da će država opstati. Stoga su se časopisi hrvatske intelektualne emigracije zalagali za konačno rješenje hrvatskog pitanja i uvođenje višestranačja, što su podržavali i prethodnih desetljeća.

U konačnici su časopisi hrvatske intelektualne emigracije, napose *Hrvatska revija* i *Nova Hrvatska*, odigrali važnu ulogu u održavanju hrvatskog identiteta pišući o hrvatskom jeziku i povijesti te podržavajući hrvatsku borbu za slobodu. Iako su se časopisi u početku razlikovali u nekim stavovima, naposljetku su na jednak način zagovarali stvaranje samostalne Hrvatske, zalažući se za pomirbu svih suprotstavljenih političkih strana i radeći za dobrobit hrvatskih interesa. *Hrvatska revija* uspostavom samostalne Hrvatske nastavila je izlaziti u okrilju Matice hrvatske odakle je i ponikla, dok je izlaženje *Nove Hrvatske* okončano. Iako je Hrvatska ostvarila samostalnost, na temelju članaka vidljivo je razočaranje urednika Kušana novim hrvatskim vodstvom koje nije uvidjelo zasluge časopisa kojemu je izlaženje okončano povratkom u domovinu za čije se stvaranje svesrdno borio.

6. Izvori i literatura

- Babić, Ivan. „Oprez s Jugoslavijom – mogla bi izdati Zapad!“ *Hrvatska revija*, XXIX/1979, br. 3.
- Bilandžić, Dušan. „Državna kriza Jugoslavije.“ *Politička misao* 28 (1991): 47-57.
- Brešić, Vinko. „Nacionalni kontekst emigrantske Hrvatske revije.“ *Hrvatska revija*, XIII/2013, br. 4.
- Čizmić, Ivan. Sopta, Marin. Šakić, Vlado. *Iseljena Hrvatska*. Zagreb, 2005.
- Dugeč, Malkica. „O glasilima iseljene Hrvatske u Europi.“ U: *Budućnost iseljene Hrvatske*, ur. Vlado Šakić, Josip Jurčević, Marin Sopta, Zagreb: (1998.)
- „Dugoročni interes ne samo Hrvata nego i Zapada – iskoristiti odlazak jugoslavenskog diktatora.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 4.
- Elezović, Almir. „Nova Hrvatska-nezavisni list za domovinu i emigraciju.“ *Lucius* 1(2002): 129.- 151.
- Hrvatska tajna organizacija. „Poziv hrvatske političke organizacije iz domovine.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 9.
- „Hrvatsko stanovište o Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti.“ *Hrvatska revija*, XXXVII/1987, br. 4.
- „Ili propast ili demokracija.“ *Nova Hrvatska*, XXXI/1989, br. 5.
- „Izjava hrvatskih katoličkih svećenika u inozemstvu.“ *Hrvatska revija*, XXX/1980, br. 2.
- „Izvjestaj očevidca s Kosova.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 8.
- Jandrić, Berislav. *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti II.: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugog svjetskog rata*. Zagreb, 2007.
- Jandrić, Berislav. „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu Hrvatskoj Reviji.“ *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003): 431-461.
- Jandrić, Berislav. „Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremi montiranoga procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946).“ *Croatica Cristiana periodica* 25 (2001): 225- 258.
- K, K. „Štednja u jugoslavenskim bankama – prednost ili gubitak?“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 12.
- Katalinić, Kazimir. *Od poraza do pobjede: povijest hrvatske političke emigracije: 1945.-1990.*, svezak I, 1945-1959, Varaždin–Zagreb, 2017.
- „Kraj Titovog razdoblja u privredi.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 12.

Krašić, Wolfy. „Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija“. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016. doktorska disertacija.

Kušan, Jakša. *Bitka za Novu Hrvatsku*. Rijeka, 2000.

Kušan, Jakša. „Glas naroda, a ne pojedinca.“ *Nova Hrvatska*, XXXI/1989, br. 2.

Kušan, Jakša. „Nakon privrednog, dolazi politički bankrot.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 12.

Kušan, Jakša. „Nakon rascjepa Partije.“ *Nova Hrvatska*, XXXII/1990., br. 2.

Kušan, Jakša. „Neka Hrvatska bude prva država koja će napustiti komunistički sustav.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 11.

Kušan, Jakša. „Poziv hrvatskoj javnosti.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 4.

Kušan, Jakša. „Titovom agonijom započinje nova era u Hrvatskoj.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 2.

Latković, Radovan. „Hrvatska izdavačka djelatnost u Argentini.“ U: *Budućnost iseljene Hrvatske*, ur. Vlado Šakić, Josip Jurčević, Marin Sopta, Zagreb: (1998.)

Latković, Radovan. „Plebiscit za Hrvatsku.“ *Hrvatska revija*, XL/1990, br. 4.

„Le Monde o Kosovu.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 8.

Listeš, Srećko. *Emigrantska Hrvatska revija*. Split, 2015.

Luić-Vudrag, Dubravka. „Časopis *Hrvatska revija* (1928. do 1945.) kao prostor promicanja hrvatskog kulturnog identiteta.“ Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014, doktorska disertacija.

Maglica, M. „Vladimir Šeks u Australiji.“ *Hrvatska revija*, XXXIX/1989, br. 4.

Markus, Zlatko. „Hrvatska 1990.“ *Hrvatska revija*, XL/1990, br. 1.

Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb, 2003.

Meštrović, Mate. „Promjena politike, ili smjena političkog vodstva.“ *Hrvatska revija*, XXXIX/1989, br. 4.

Mihaljević, Nikica. „Proljećarski ideologemi u emigrantskome tisku - 'Ima li pravo naš genijalni cinik Krleža kad kaže da svaki pokušaj hrvatskog suvereniteta završava katastrofalno?'“ *Hrvatska revija*, XI/2011, br. 2.

„Na Kosovu i dalje vrije.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 7.

„Ne zbog dužnosti ili uglađenosti, nego zbog istine i radi pamćenja.“ *Hrvatska revija*, XXX/1980, br. 2.

„Nikolić, Vinko“. COURAGE registrar.<http://hr.cultural-opposition.eu/registry/?lang=hr&uri=http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n10188&type=people>.

Nikolić, Vinko. „Četrdeseta godina «Hrvatske revije»“. *Hrvatska revija*, XL/1990, br. 1.

Nikolić, Vinko. *Hrvatska danas i sutra: simpozij skupine hrvatskih intelektualaca u Evropi, kolovoz-rujan 1968*. Munich: 1969.

Nikolić, Vinko. „‘Hrvatska revija’: Četrdeset godina jednog časopisa u egzilu.“ *Hrvatska revija*, XL/1990, br. 4.

Nikolić, Vinko. „Na ustaškoj politici ne može se graditi budućnost.“ *Hrvatska revija*, XIX/1969, br. 1-2.

Nikolić, Vinko. *Pred vratima domovine: susret s hrvatskom emigracijom 1965.: dojmovi i razgovori*, I-II. Zagreb, 1995.

Nikolić, Vinko. „Trideseto godište ‘Hrvatske revije’“. *Hrvatska revija*, XXX/1980, br. 1.

„Nova Hrvatska.“ *Nova Hrvatska*, II/1959, br. 1-2.

„Panika i neizvjesnost oko Titove bolesti.“ *Nova Hrvatska*, XVIII/1976, br. 18, 8.

Perić, Ivo. „Hrvatska uoči i nakon osamostaljenja“ U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, ur. Ljubomir Antić, Zagreb: 2006.

„Prva godišnjica Titove smrti.“ *Hrvatska revija*, XXXI/1981, br. 3.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1990.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb, 2006.

Radica, Bogdan. „Hrvatska u očekivanju novog stoljeća.“ *Hrvatska revija*, XXIX/1979, br. 4.

Radica, Bogdan. „Jugoslavija: postepeno ali sigurno prilazi svojem kraju.“ *Hrvatska revija*, XXXI/1981, br. 3.

Radica, Bogdan. „Odjek kriza ideologija i tehnologija.“ *Hrvatska revija*, XXXVI/1986, br. 3.

Radica, Bogdan. „Smrću Tita – umire i Jugoslavija.“ *Hrvatska revija*, XXX/1980, br. 2.

Radica, Bogdan. „Tiraninova smrt.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 10.

- Rudolf ml, Davorin, Čobanov, Saša. „Jugoslavija: Unitarna država ili federacija povijesne težnje srpskoga i hrvatskoga naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije.“ U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 2(2009): 287-314.
- „SANU iznenadila Partiju.“ *Nova Hrvatska*, XXIX/1987, br. 1.
- Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir. „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945- 1990.“ Časopis za suvremenu povijest 39 (2007): 255- 297.
- Spektor. „Nervoza režima i ravnodušnost stanovništva pred Titovu smrt.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 2.
- „Srpske provokacije u Kninskoj krajini.“ *Nova Hrvatska*, XXXI/1989, br. 14.
- „Sumnjivi sastanci širom Hrvatske.“ *Nova Hrvatska*, XXXI/1989, br. 5.
- „Tisuće demonstiranja na ulicama Prištine.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 6.
- „Tito je zdrav i bolestan.“ *Nova Hrvatska*, XVIII/1976, br. 19.
- Tomšić, Ž.T. „Miloševiću trebaju kninski Srbi kao što su Hitleru trebali sudetski Nijemci.“ *Nova Hrvatska*, XXXI/1989, br. 18.
- „Urednikovo pismo.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 10.
- „Urednikovo pismo.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 8.
- „Urednikovo pismo.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 9.
- Uredništvo Nove Hrvatske. „Bleiburg i Dan pobjede zajednički dio hrvatske povijesti.“ *Nova Hrvatska*, XXVII/1985, br. 10.
- Uredništvo Nove Hrvatske. „Poruka Domovini.“ *Nova Hrvatska*, XXII/1980, br. 13.
- Vidović, Mirko. „Europa danas i Hrvatska sutra.“ *Hrvatska revija*, XXVIII/1978, br. 3.
- Vlašić, Anđelko. „List Nova Hrvatska 1958.–1962.“ U: *Disidentstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnjak, Zagreb: (2010.)
- Vlašić, Anđelko. „Suradnja Tihomila Rađe u listu Nova Hrvatska od 1958. do 1977.“ U: *Tihomil Rađa – društveni kontekst hrvatske intelektualne liberalno-demokratske emigracije*, ur. Marina, Perić Kaselj, Zagreb: 2016.

- Vukelić, Hrvoje. „Hrvatska, razapeta između Slovenije i Srbije.“ *Hrvatska revija*, XXXIX/1989, br. 2.
- Vukelić, Hrvoje. „Jugoslavija pred raspadom Miloševićevom diktaturom ili konfederacijom.“ *Hrvatska revija*, XL/1990, br. 1.
- Vukelić, Hrvoje. „Memorandum“ Srpske akademije – prijatelj svim nesrpskim narodima u Jugoslaviji.“ *Hrvatska revija*, XXXVII/1987, br. 1.
- Vukelić, Hrvoje. „Šuteća Hrvatska progovorila - tuđim glasovima.“ *Hrvatska revija*, XXXIX/1989, br. 1.
- „Zločin na Kosovu.“ *Nova Hrvatska*, XXIII/1981, br. 8.

- 1 Berislav Jandrić, „Stajališta hrvatske političke emigracije o hrvatskom proljeću iznesena u najznačajnijem emigrantskom časopisu *Hrvatskoj Reviji*“, Časopis za suvremenu povijest (dalje: ČSP), 35/2003, br. 2, 448.
- 2 Ivan Čizmić, Marin Sopta, Vlado Šakić, *Iseljena Hrvatska*, Zagreb 2005, 125.
- 3 Isto, 126.
- 4 Berislav Jandrić, „Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremi montiranoga procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946.)“, *Croatia Cristiana periodica*, 25/2001, br. 47, 225.
- 5 Malkica Dugeč, „O glasilima iseljene Hrvatske u Europi“, u *Budućnost iseljene Hrvatske*, ur. Vlado Šakić, Josip Jurčević, Marin Sopta, Zagreb 1998, 97.
- 6 I. Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 126.
- 7 Vinko Brešić, „Nacionalni kontekst emigrantske Hrvatske revije“, *Hrvatska revija* (dalje: HR), XIII/2013, br. 4, 63.
- 8 Katarina Spehnhjak, Tihomir Cipek, „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945-1990.“, ČSP, 39/2007, br. 2, 270-271.
- 9 I. Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 421-422.
- 10 Jandrić, „Stajališta hrvatske političke emigracije“, 449.
- 11 Srećko Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, Split 2015, 55.
- 12 Brešić, „Nacionalni kontekst emigrantske Hrvatske revije“, 63.
- 13 Dubravka Luić-Vudrag, „Časopis Hrvatska revija (1928. do 1945.) kao prostor promicanja hrvatskog kulturnog identiteta“, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014), doktorska disertacija, 41.
- 14 Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, 69.
- 15 Vinko Nikolić, „Trideseto godište 'Hrvatske revije'“, *HR*, XXX/1980, br. 1, 3.
- 16 Radovan Latković, „Hrvatska izdavačka djelatnost u Argentini“, u *Budućnost iseljene Hrvatske*, ur. Vlado Šakić, Josip Jurčević, Marin Sopta (Zagreb: 1998), 128.
- 17 Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, 71.
- 18 Isto, 75.
- 19 Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 173.
- 20 Kazimir Katalinić, *Od poraza do pobjede: povijest hrvatske političke emigracije 1945.-1990.*, (Zagreb; Varaždin, 2017), 177.
- 21 Isto, 187.
- 22 Vinko Nikolić, „Hrvatska revija: Četrdeset godina jednog časopisa u egzilu“, *HR*, XL/1990, br. 4, 634.
- 23 Nikolić, „Trideseto godište 'Hrvatske revije'“, 5.
- 24 Nikolić, „Hrvatska revija: Četrdeset godina jednog časopisa u egzilu“, 635.
- 25 Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, 75.
- 26 Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 174.
- 27 „Nikolić, Vinko“, COURAGE registar.
- 28 Vinko Nikolić, *Hrvatska danas i sutra: simpozij skupine hrvatskih intelektualaca u Evropi, kolovoz-rujan 1968.*, (Munich: 1969), 9.
- 29 Vinko Nikolić, *Pred vratima domovine: susret s hrvatskom emigracijom 1965.: dojmovi i razgovori II*, (Zagreb, 1995), 525-526.
- 30 Vinko Nikolić, *Pred vratima domovine: susret s hrvatskom emigracijom 1965.: dojmovi i razgovori I*, (Zagreb:1995), 348.
- 31 Nikolić, *Pred vratima domovine I*, 344.
- 32 Isto, 345.
- 33 Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, 77.
- 34 Isto, 91.
- 35 Vinko Nikolić, „Četrdeseta godina 'Hrvatske revije'“, *HR*, XL/1990, br. 1, 6.
- 36 Isto, 7.
- 37 Brešić, „Nacionalni kontekst emigrantske Hrvatske revije“, 64.
- 38 Isto.
- 39 Berislav Jandrić, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti II.: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugog svjetskog rata*, (Zagreb, 2007), 131.
- 40 Listeš, *Emigrantska Hrvatska revija*, 78-81.
- 41 Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 174.
- 42 Čizmić, *Iseljena Hrvatska*, 97.
- 43 Anđelko Vlašić, „List Nova Hrvatska 1958.-1962.“, u *Disidenstvo u suvremenoj povijesti. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa*, ur. Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić, Katarina Spehnhjak (Zagreb: 2010), 291-292.
- 44 Almir Elezović, „Nova Hrvatska - nezavisni list za domovinu i emigraciju“, *Lucius*, 1(2002), br. 2, 129-132.
- 45 Vlašić, „List Nova Hrvatska“, 291.
- 46 Anđelko Vlašić, „Suradnja Tihomila Rađe u listu Nova Hrvatska od 1958. do 1977.“, u *Tihomil Rađa – društveni kontekst hrvatske intelektualne liberalno-demokratske emigracije*, ur. Marina Perić Kaselj (Zagreb, 2016), 86.
- 47 Wolfy Krašić, „Hrvatsko proljeće i hrvatska politička emigracija“, (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2016), doktorska disertacija, 31-32.
- 48 Nikica Mihajević, „Proljećarski ideologemi u emigrantskome tisku - 'Ima li pravo naš genijalni cinik Krleža kad kaže da svaki pokušaj hrvatskog suvereniteta završava katastrofalno?'“, *HR*, XI/2011, br. 2, 35.
- 49 „Nova Hrvatska“, *NH*, II/1959, br. 1-2, 1.
- 50 Vlašić, „List Nova Hrvatska“, 291.
- 51 „Nova Hrvatska“, *NH*, II/1959, br. 1-2, 2.
- 52 Isto.
- 53 Isto, 154.
- 54 Isto, 264.
- 55 Isto, 155.
- 56 Elezović, „Nova Hrvatska“, 130.
- 57 Isto, 148.
- 58 Uredništvo NH, „Bleiburg i Dan pobjede zajednički dio hrvatske povijesti“, *NH*, XXVII/1985, br. 10, 3.
- 59 Elezović, „Nova Hrvatska“, 149-150.
- 60 Jakša Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, (Rijeka: 2000), 150.
- 61 Isto, 316.
- 62 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, (Zagreb: 2003), 377.
- 63 Mirko Vidović, „Europa danas i Hrvatska sutra“, *HR*, XXVIII/1978, br. 3, 435.
- 64 Isto, 436.

- 65 Isto, 437.
- 66 Ivan Babić, „Oprez s Jugoslavijom – mogla bi izdati Zapad!“, *HR*, XXIX/1979, br. 3, 387-388.
- 67 Isto, 390.
- 68 Isto, 418.
- 69 Bogdan Radica, „Hrvatska u očekivanju novog stoljeća“, *HR*, XXIX/1979, br. 4, 581.
- 70 Isto, 582.
- 71 Bogdan Radica, „Smrcu Tita – umire i Jugoslavija“, *HR*, XXX/1980, br. 2, 176.
- 72 „Ne zbog dužnosti ili uglađenosti, nego zbog istine i radi pamćenja“, *HR*, XXX/1980, br. 2, 288-289.
- 73 „Izjava hrvatskih katoličkih svećenika u inozemstvu“, *HR*, XXX/1980, br. 2, 292.
- 74 Bogdan Radica „Jugoslavija: postepeno ali sigurno prilazi svojem kraju“, *HR*, XXXI/1981, br. 3, 411.
- 75 Isto, 413.
- 76 Isto, 420.
- 77 Isto, 422.
- 78 „Prva godišnjica Titove smrti“, *HR*, XXXI/1981, br. 3, 579.
- 79 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 278.
- 80 „Panika i neizvjesnost oko Titove bolesti“, *NH*, XVIII/1976, br. 18, 8.
- 81 „Tito i zdrav i bolestan“, *NH*, XVIII/1976, br. 19, 5.
- 82 Elezović, „Nova Hrvatska“, 138.
- 83 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 150.
- 84 Jakša Kušan, „Poziv hrvatskoj javnosti“, *NH*, XXII/1980, br. 4, 3.
- 85 Jakša Kušan, „Titovom agonijom započinje nova era u Hrvatskoj“, *NH*, XXII/1980, br. 2, 4.
- 86 Isto.
- 87 Spektor, „Nervoza režima i ravnodušnost stanovništva pred Titovu smrt“, *NH*, XXII/1980, br. 2, 4.
- 88 „Dugoročni interes ne samo Hrvata nego i Zapada – iskoristiti odlazak jugoslavenskog diktatora“, *NH*, XXII/1980, br. 4, 4.
- 89 „Urednikovo pismo“, *NH*, XXII/1980, br. 10, 3.
- 90 Bogdan Radica, „Tiraninova smrt“, *NH*, XXII/1980, br. 10, 6.
- 91 Jakša Kušan, „Neka Hrvatska bude prva država koja će napustiti komunistički sustav“, *NH*, XXII/1980, br. 11, 4.
- 92 Hrvatska tajna organizacija, „Poziv hrvatske političke organizacije iz domovine“, *NH*, XXII/1980, br. 9, 10.
- 93 Jakša Kušan, „Nakon privrednog, dolazi politički bankrot“, *NH*, XXII/1980, br. 12, 4.
- 94 Isto.
- 95 „Kraj Titovog razdoblja u privredi“, *NH*, XXII/1980, br. 12, 8.
- 96 K. K., „Štednja u jugoslavenskim bankama – prednost ili gubitak?“, *NH*, XXII/1980, br. 12, 9.
- 97 Uredništvo „Nove Hrvatske“, „Poruka Domovini“, *NH*, XXII/1980, br. 13, 4.
- 98 „Na Kosovu i dalje vrije“, *NH*, XXIII/1981, br. 7, 5.
- 99 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 156.
- 100 „Tisuće demonstranata na ulicama Prištine“, *NH*, XXIII/1981, br. 6, 4.
- 101 „Urednikovo pismo“, *NH*, XXIII/1981, br. 8, 3.
- 102 Isto.
- 103 „Zločin na Kosovu“, *NH*, XXIII/1981, br. 8, 4.
- 104 „Izveštaj očevidca s Kosova“, *NH*, XXIII/1981, br. 8, 7.
- 105 „Le Monde o Kosovu“, *NH*, XXIII/1981, br. 8, 17.
- 106 „Urednikovo pismo“, *NH*, XXIII/1981, br. 9, 3.
- 107 Isto.
- 108 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 156.
- 109 Elezović, „Nova Hrvatska“, 138.
- 110 Matković, *Povijest Jugoslavije*, 390.
- 111 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, (Zagreb: 2006), 584.
- 112 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 497.
- 113 Dušan Bilandžić, „Državna kriza Jugoslavije“, *Politička misao*, 28(1991), br. 2, 48.
- 114 Davorin Rudolf ml., Saša Čobanov, „Jugoslavija: Unitarna država ili federacija povijesne težnje srpskoga i hrvatskoga naroda – jedan od uzroka raspada Jugoslavije“, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 2(2009), 309.
- 115 Ivo Perić, „Hrvatska uoči i nakon osamostaljenja“, u *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, ur. Ljubomir Antić (Zagreb, 2006), 477.
- 116 Bogdan Radica, „Odjek kriza ideologija i tehnologija“, *HR*, XXXVI/1986, br. 3, 366.
- 117 Hrvoje Vukelić, „Šuteća Hrvatska progovorila - tuđim glasovima“, *HR*, XXXIX/1989, br. 1, 9.
- 118 Isto, 16.
- 119 Hrvoje Vukelić, „Hrvatska, razapeta između Slovenije i Srbije“, *HR*, XXXIX/1989, br. 2, 210.
- 120 Mate Meštrović, „Promjena politike, ili smjena političkog vodstva“, *HR*, XXXIX/1989, br. 4, 802.
- 121 Isto, 806.
- 122 Hrvoje Vukelić, „Memorandum“ Srpske akademije – prijetnja svim nesrpskim narodima u Jugoslaviji“, *HR*, XXXVII/1987, br. 1, 9.
- 123 „Hrvatsko stanovništvo o Memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti“, *HR*, XXXVII/1987, br. 4, 657.
- 124 Hrvoje Vukelić, „Hrvatska, razapeta između Slovenije i Srbije“, 214.
- 125 Isto.
- 126 Hrvoje Vukelić, „Jugoslavija pred raspadom Miloševićevom diktaturom ili konfederacijom“, *HR*, XL/1990, br. 1, 41.
- 127 Isto, 42.
- 128 M. Maglica, „Vladimir Šeks u Australiji“, *HR*, XXXIX/1989, br. 4, 816-817.
- 129 Zlatko Markus, „Hrvatska 1990.“, *HR*, XL/1990, br. 1, 227.
- 130 Radovan Latković, „Plebiscit za Hrvatsku“, *HR*, XL/1990, br. 4, 644.
- 131 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 150.
- 132 Isto, 156.
- 133 „SANU iznenadila Partiju“, *NH*, XXIX/1987, br. 1, 5.
- 134 Isto.
- 135 Jakša Kušan, „Glas naroda, a ne pojedinca“, *NH*, XXXI/1989, br. 2, 4.
- 136 „Ili propast ili demokracija“, *NH*, XXXI/1989, br. 5, 4.
- 137 „Sumnjivi sastanci širom Hrvatske“, *NH*, XXXI/1989, br. 5, 6.
- 138 „Srpske provokacije u Kninskoj krajini“, *NH*, XXXI/1989, br. 14, 5.

- 139 Ž. T. Tomšić, „Miloševiću trebaju kninski Srbi kao što su Hitleru trebali sudetski Nijemci“, *NH*, XXXI/1989, br. 18, 11.
- 140 Jakša Kušan, „Nakon rascjepa Partije“, *NH*, XXXII/1990, br. 2, 4.
- 141 „Ili propast ili demokracija“, 4.
- 142 Kušan, *Bitka za Novu Hrvatsku*, 157.
- 143 Isto, 160.
- 144 Isto, 163.
- 145 Vinko Nikolić, „Na ustaškoj politici ne može se graditi budućnost“, *HR*, XIX/1969, br. 1-2, 144.
- 146 Nikolić, *Pred vratima domovine II*, 525.

The Perspective of Croatian Intellectuals Abroad on The Croatian Question in Yugoslavia from 1980 to 1990 on the Example of *Hrvatska revija* and *Nova Hrvatska*

Summary:

Based on recent scientific research and two emigrant journals, *Hrvatska revija* (Croatian Magazine) and *Nova Hrvatska* (New Croatia), the author of this research paper analyzes several key events in the Socialist Republic of Croatia and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia between Tito's death in 1980 and the beginning of the formation of the independent Republic of Croatia in 1990. Historical events from 1980 to 1990 they were accompanied by newspaper articles which makes it possible to observe the attitudes and opinions of the authors that wrote them. The views on Tito's death, the crisis in Yugoslavia and the introduction of multi-party were articulated in these magazines. *Hrvatska revija* and *Nova Hrvatska* had the biggest readership and were the most respected magazines in the Croatian political emigration. The journals were dealing with different political, social and cultural issues primarily by discussing the so-called Croatian question. Although the two journals differed in positions with respect to certain topics, they supported independence, hoping that Croatia would be separated from the rest of Yugoslavia as soon as possible.

Keywords:

Croatian emigration, *Hrvatska revija*, *Nova Hrvatska*, Tito's death, multi-party system

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 14 2019.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 14 2019.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XIV, broj 14, 2019.

Glavni i odgovorni urednik
Mihaela Marić

Zamjenik glavnog urednika
Saša Vuković

Uredništvo
Matea Altić, Ivan Grkeš, Marta Janković,
Mario Katić, Igor Krnjeta, Mihaela Marić,
Petar Plastić, Saša Vuković

Urednici pripravnici
Andrija Banović, Alen Obrazović,
Alen Okreša

Redakcija
Matea Altić, Andrija Banović, Ivan Grkeš,
Marta Janković, Mario Katić, Igor Krnjeta,
Mihaela Marić, Alen Obrazović, Alen Okreša,
Petar Plastić, Saša Vuković

Tajnik uredništva
Petar Plastić

Recenzenti
dr. sc. Miroslav Bertoša
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Branimir Janković
Marko Lovrić
dr. sc. Jelena Marohnić
dr. sc. Josip Mihaljević
dr. sc. Jasmina Osterman
dr. sc. Martin Previšić
Filip Šimetin Šegvić, asist.
dr. sc. Ivica Šute

Lektura i korektura
Franka Belović, Danijel Blazsetin, Lucijan
Borić, Paula Bradić, Katarina Cukovečki,
Paula Fajt, Tanja Jelinić, Ivana Kovačić,
Ema Maglić, Mateja Papić, Borna Treska

Oblikovanje
Tomislav Vlanić

Prijevod s engleskog jezika
Mateo Gospić, Paula Fajt, Alen Obrazović

Izdavač
Klub studenata povijesti – ISHA Zagreb

Tisak
Tiskara Zelina d.d.

Naklada
Tiskano u 150 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima
izražavaju isključivo stavove i mišljenja
autora i ne predstavljaju nužno stavove i
mišljenja uredništva i izdavača

Izdavanje ovog časopisa financijski su
omogućili:

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Centar za komparativnohistorijske i
interkulturne studije Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Redakcija časopisa Pro tempore im iskreno
zahvaljuje na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva
Klub studenata povijesti – ISHA Zagreb
(za: Uredništvo Pro tempore),
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Kontakt
pt.urednistvo@gmail.com